

Лебедь Ю.Б. Функціонування обов'язкових придієслівних компонентів у реченнях безособової структури / Ю.Б. Лебедь // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). Зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2015. – Вип. 21. – С. 94-98.

Юлія Лебедь

(Вінниця)

УДК 811.161.2'367

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПРИДІЄСЛІВНИХ КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ В РЕЧЕННЯХ БЕЗОСОБОВОЇ СТРУКТУРИ

Стаття присвячена розгляду основних закономірностей обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення в реченнях безособової структури. У статті розглянуто основні моделі вираження обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення в реченнях безособової структури: придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти у родовому відмінку; придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в давальному відмінку; придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в знахідному відмінку; придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в орудному відмінку; придієслівні прийменниково-іменникові обов'язкові компоненти в місцевому відмінку. Описано особливості функціонування обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення в реченнях безособової структури, а також охарактеризовано типове синтаксичне значення обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення в реченнях безособової структури.

Ключові слова: дієслова релятивної семантики, прислівний компонент, модель вираження, денотат, синтаксичне значення.

Постановка наукової проблеми. Розвиток синтаксичної теорії у напрямку багатоаспектного вивчення структури речення і його складових спонукає виокремленню своєрідного напрямку досліджень, у центрі яких перебуває формально-синтаксична інтерпретація компонентів та структура речення загалом (І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, А.П. Загнітко, Н.В. Гуйванюк, М.Я. Плющ, Н.Л. Іваницька). У наслідок поглибленого вивчення структури простого речення і його компонентів учені чітко виокремлюють три групи формально-синтаксичних компонентів речення: головні компоненти його граматичної основи (підмет, присудок, головний компонент речення односкладної будови), неголовні прислівні компоненти та неголовні компоненти неприслівної залежності. У центрі дослідження вищезазначеного напрямку перебуває проблематика елементарного речення: обсяг граматичної основи речення, обсяг і межі компонентів речення, які виділяють на формально-синтаксичному рівні членування.

Сучасний багатоаспектний підхід до вивчення синтаксичних одиниць дозволяє проникнути і дослідити структуру мови, а також проаналізувати її розвиток як складної системи.

Використання семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного аспектів при дослідженнях реченнєвої структури а також його компонентів значною мірою поглибило теорію про сегментацію речення, зокрема посилило вивчення змістових і формальних критеріїв виокремлення компонентів речення. При цьому центром дослідження стає словосполучення як синтаксична структура, що її утворюють повнозначні слова на основі підрядних зв'язків [2, с. 192].

Достатньо вивченими й описаними є синтагматичні властивості дієслова щодо вияву його здатності номінувати денотати своїм власним фонемним складом. Проблематика статті полягає у визначенні особливостей функціонування обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення в реченнях безособової структури.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У сучасній лінгвістиці саме повнозначне слово стало невід'ємною складовою всіх напрямків і галузей української граматичної науки (К. Городенська, А. Загнітко, Н. Іваницька, І. Вихованець, Н. Гуйванюк, В. Шинкарук, М. Мірченко, С. Єрмоленко, Н. Кухар та ін.).

Мета статті: з'ясувати основні особливості функціонування обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення в реченнях безособової структури.

Виклад основного матеріалу.

Основою утворення обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення є синсемантичні дієслова. [1].

Обов'язкові придієслівні компоненти формально-синтаксичної структури речення виявляють як формальну, так і семантичну специфіку в реченнях безособової структури. Типовими моделями вираження обов'язкового придієслівного компонента формально-синтаксичної структури речення, утвореного безособовим дієсловом, є: придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти в родовому відмінку (*не вистачило сили*); придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти в давальному відмінку (*комусь не спалося*); придієслівні прийменниково-іменникові компоненти в місцевому відмінку (*поталанило в коханні*).

Такі придієслівні обов'язкові компоненти номінують предметні денотати (людей), що перебувають: у фізичному чи психічному стані (*когось морозить, когось нудить, комусь не віриться*); буттєвому стані (буття / небуття) (*не було когось, не стало чогось, не вистачило чогось, немає когось / чогось*). Із таким значенням можуть функціонувати придієслівні обов'язкові компоненти в давальному відмінку, утворені на базі трьохелементних семантичних єдностей: *комусь належить + зробити щось*. На базі семантичних єдностей зазначеної будови утворюються також придієслівні обов'язкові компоненти, природа яких є процесуально немотивованою: *комусь пощастило; комусь поталанило*. При цьому сильну придієслівну позицію заміщують: обов'язкові прийменниково-

іменникові компоненти в орудному відмінку (*пощастило з чоловіком*), обов'язкові прийменниково-іменникові компоненти в місцевому відмінку (*їй пощастило в шлюбі*), обов'язкові інфінітивні компоненти (*їй пощастило завершити роботу*)).

Обов'язковість / факультативність придієслівного компонента в безособових реченнях М.Я. Плющ частково пов'язує із семантикою дієслова, визнаючи, наприклад, компонент в орудному відмінку «факультативним поширювачем предикативного ядра» в реченнях: *Вибуховою хвилею його кинуло в сніг* (Гр. Тютюнник).

Іншу синтаксичну природу виявляють іменникові компоненти в орудному відмінку в безособових реченнях, якщо вони вказують на джерело стану, виражаючи при цьому об'єктну семантику з обставинним значенням способу дії. Сильну позицію для таких обов'язкових компонентів утворюють дієслова: *пахнути (пахне чимось), смердіти (смердить чимось), тхнути (тхне чимось), нести (несе чимось), віяти (віє чимось), тягти (тягне чимось), проймає (проймає чимось), обдавати (обдає чимось)*: *Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька* (О. Гончар); *У нічному степу пахне чорноземом і мастилом, нагрітим залізом і гарячим варивом глини* (І. Цюпа).

У безособових реченнях частовживаними є придієслівні обов'язкові компоненти – іменники в давальному відмінку, що виражають предметний денотат (особу-істоту), якому приписується сприйняття стану як наслідок неактивності предметного денотата: *Не хотілося Мотрі сперечатися* (І. Нечуй-Левицький). У двоскладних реченнях такі компоненти трансформуються в підметові (*Мотря не хотіла сперечатись*).

Придієслівний обов'язковий компонент у формі безприйменникового давального функціонує в безособових реченнях, стрижневим компонентом яких є дієслова на -ся, що виражають психічні процеси, які відбуваються поза активністю діяча. Ці дієслівні форми утворюють трьохелементні семантичні єдності «іменник / займенник у давальному відмінку + дієслово на -ся + прийменниково-іменникова словоформа»: *Батькові й не мріялось про таку*

зустріч (З газ.). На відміну від таких уживань, придієслівний обов'язковий компонент у формі безприйменникового іменникового давального в безособових реченнях може виражати особу із властивою їй діяльністю, що реалізується як стан. Пор.: *Вона танцює (Вона вміє танцювати) і їй не танцюється.*

Продуктивним є функціонування придієслівного обов'язкового компонента в давальному відмінку в позиції особових дієслів у безособовому значенні: *І хочеться **тобі** кудись їхати в таку хурделицю?* (М. Стельмах). Сильні позиції для таких компонентів утворюють синсемантичні дієслова зі значенням необхідності, можливості (неможливості) дії чи фізичного або психічного стану: *Не моглося їй більше мовчати* (Ю. Збанацький). У безособових реченнях цього типу значення обов'язкового компонента може формально нейтралізуватися, хоча все ж сприйматися як завуальоване, невизначене: *В кімнаті не стало чим дихати* (Пор.: *Людям у кімнаті не стало чим дихати*).

Завжди обов'язковими виступають безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти в реченнях, утворених безособово-предикативними формами на -но, -то. Як відомо, безособові конструкції з предикативом на -но, -то можуть бути трьох- (*Завдання виконано учнем*) і двохелементними (*завдання виконано*). Абсолютну обов'язковість у таких випадках виявляють безприйменниково-іменникові компоненти в знахідному відмінку, що корелюють із такими ж формами в реченнях особової парадигми (*Завдання виконано = Завдання виконали*).

У мовленнєвих реалізаціях синтаксичних структур цього типу є чимало випадків «порушення» зазначеної корелятивності, що виявляється в актуалізації (а отже, посиленій обов'язковості) компонента в орудному відмінку: *Нічне небо було засіяно мерехтливими зорями* (О. Довженко) → *Мерехтливі зорі засіяли нічне небо; Осінній сад було рясно встелено жовто-багряним листям* → *Жовто-багряне листя рясно встелило осінній сад*. Обов'язковість придієслівного компонента в орудному відмінку зберігають також структури

неозначено-особових речень, що є трансформами особових із обов'язковим компонентом у знахідному відмінку: *Дівчинку було названо Оленкою* → *Дівчинку назвали Оленкою*. Слушним з цього приводу є зауваження М.Я. Плющ щодо специфіки функціонування в системі мови трикомпонентних структур «іменник у знахідному відмінку + форми на -но, -то + іменник в орудному відмінку»: «У прямій опозиції до активних конструкцій перебувають трикомпонентні: *Берег укрито довгими пасмами морської капусти – Довгі пасма морської капусти вкрили берег*» [3, с. 138].

Аналіз різностильових зразків із обов'язковими придієслівними компонентами виявив закономірність функціонування таких компонентів, зумовлену стильовими особливостями мови. Однією з таких особливостей є їхнє утворення й функціонування в монологічному мовленні, на відмінку від прямої мови з цільовою зорієнтованістю на конкретику, швидкість сприймання, «дозованість» інформації. Пор., наприклад, мовне втілення однієї й тієї ж самої інформації: (а) *Україна і Росія домовилися **проводити** узгоджену інформаційну політику з формування позитивного іміджу обох країн* (З газ.) і (б) *Міністр заявив: «Ми домовилися про те, що **проводитимемо** узгоджену інформаційну політику, яка сприятиме формуванню позитивного іміджу України і Росії* (З газ.).

У реченні (а) наявні п'ять прислівних обов'язкових компонентів: придієслівний обов'язковий дієслівний (інфінітивний) компонент (*домовились про що? – проводити*), придієслівний іменниковий компонент у знахідному відмінку (*проводити що? – політику*), прийменниково-іменниковий компонент в родовому відмінку (*політику яку? – з формування*), приіменниковий іменниковий компонент в родовому відмінку (*формування чого? – іміджу*), прийменниковий безприіменниково-іменниковий компонент у родовому відмінку (*іміджу чого? – (обох) країн*). Отже, у семантичній єдності розширеної структури, інтегрованої в єдине ціле синсемантичним дієсловом *домовитися*, переважають обов'язкові приіменникові компоненти в сильних позиціях, утворених іменниковими словоформами. У реченні (б) цілісна реченнева

інформація представлена способом уведення синсемантичних дієслів із залежними від них обов'язковими компонентами іменного типу.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.

Отже, обов'язкові придієслівні компоненти формально-синтаксичної структури речення у реченнях безособової структури утворюються на базі двохелементних семантичних єдностей (підрядних дієслівних словосполучень) та трьохелементних семантичних єдностей повнозначних слів, інтегрованих синсемантичним дієсловом, і являють собою обмежені та розширені структури закритого чи відкритого типу.

Виділення придієслівного обов'язкового компонента та визначення його синтаксичної семантики регулюють такі об'єктивні мовні чинники: облігаторність іменникової словоформи щодо компенсування нею синсемантизму опорного слова-дієслова в семантичних єдностях; лексичне значення дієслова в семантичних єдностях «дієслово + залежне слово»; вплив переносних значень дієслів у ролі опорних словоформ у семантичних єдностях дієслівного типу.

Типовою формою вираження обов'язкового придієслівного компонента формально-синтаксичної структури речення є форми іменника в родовому, давальному, орудному, знахідному та місцевому відмінках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат: [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Іваницька Н. Л. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 82 с.
2. Курилович Е. Очерки о лингвистике / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
3. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / Плющ М. Я. – К. : Вища школа, 1986. – 176 с.

Лебедь Ю. Функционирование обязательных приглагольных компонентов формально-синтаксической структуры предложения в предложениях безличной структуры.

Статья посвящена рассмотрению основных закономерностей обязательных приглагольных компонентов формально-синтаксической структуры предложения в предложениях безличной структуры. В статье рассмотрены основные модели выражение обязательных приглагольных компонентов формально-синтаксической структуры в предложениях безличной структуры: приглагольные беспредложно-существительные обязательные компоненты в родительном падеже; приглагольные беспредложно-существительные обязательные компоненты в винительном падеже; приглагольные беспредложно-существительные обязательные компоненты в дательном падеже; приглагольные беспредложно-существительные обязательные компоненты в творительном падеже; предложно-существительные обязательные компоненты в предложном падеже. Описаны особенности функционирования этих моделей, а также охарактеризовано синтаксическое значение обязательных приглагольных компонентов формально-синтаксической структуры предложения в предложениях безличной структуры.

Ключевы слова: глаголы релятивной семантики, присловный компонент, модель, денотат, синтаксическое значение.

Lebed Iu. The Functioning of Obligatory Verb Components of Formal-syntactic Structure of a Sentence in the Impersonal Sentence.

The article is devoted to consideration of basic conformities to law of obligatory verb components of formally-syntactic structure of sentence in the impersonal sentence. We consider models of expression of obligatory verb components of formally-syntactic structure of sentence in the impersonal sentence: verb nonprepositional-substantival obligatory components in an genitive case; verb nonprepositional-substantival obligatory components in an accusative case; verb nonprepositional-substantival obligatory components in a genitive case; verb nonprepositional-substantival obligatory components in a dative case; verb nonprepositional-substantival obligatory componenst in an instrumental case. The features of functioning of these models are described, and also the syntactic value of obligatory verb components of formally-syntactic structure of sentence is described.

Keywords: *relative verbs, word component, model, expression referents, syntactic value.*